

Elnur ƏLİYEV

Elnur.aliyev.bdu@gmail.com

DÖVLƏT İMMUNITETİ: DOKTRİNA, TƏNZİMLƏMƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ MƏHKƏMƏ PRAKTİKASI

Açar sözlər: dövlət immuniteti, yurisdiksiya, mütləq immunitet nəzəriyyəsi, nisbi (funksional) immunitet nəzəriyyəsi, beynəlxalq iqtisadi hüquq, beynəlxalq ticarət və kommersiya münasibətləri, məhkəmə immuniteti.

Ключевые слова: государственный иммунитет, юрисдикция, теория абсолютного иммунитета, теория относительного (функционального) иммунитета, международное экономическое право, международная торговля и коммерческие отношения, судебный иммунитет

Keywords: state immunity, jurisdiction, theory of absolute immunity, theory of relative (functional) immunity, international economic law, international trade and commerce relations, judicial immunity

Dövlət immunitetinin anlayışı və onun hüquq elmində qiymətləndirilməsi.

Beynəlxalq hüquq bərabərlərin hüququdur və bu hüquq bəyan edir ki, bütün dövlətlər suverenliyə xas olan hüquqlardan tam şəkildə, sərbəst surətdə istifadə etmək kimi müstəsna hüquqa malikdirlər və digər dövlətlər də öz növbəsində bu hüquqlara hörmət etməli və onların həyata keçirilməsinə müdaxilə etməməlidirlər. BMT Baş Assambleyası məsələnin əhəmiyyətinə xüsusi toxunaraq dəfələrlə dövlətləri başqa dövlətlərin suverenliyinə zidd olan qanunların qəbulundan, inzibati xarakterli tədbirlərin tətbiqindən, əsassız mühakimə yurisdiksiyasının həyata keçirilməsindən imtina etməyə çağırıb. Deməli, dövlət tərəfindən reallaşdırılan yurisdiksiya və istənilən digər fəa-

liyyət tədbirləri beynəlxalq hüquqla tanınan immunitetlərə riayət etmək şərti ilə həyata keçirilməlidir.

Belə bir sual yaranır: Dövlət immuniteti nədir və onun mahiyyəti nəyi ifadə edir?

İlk öncə məsələyə tarixi baxımından aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirik. Dövlət immuniteti hüquqi kateqoriya kimi tarixi proseslərin nəticəsi olaraq meydana gəlmiş, nəzəriyyə və praktikada elmi təhlil və araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Xüsusən, onun yurisdiksiya, suverenlik və dövlətin beynəlxalq hüquq subyektiyi ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi daha çox diqqəti cəlb etmiş və indinin özündə də o, öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda davam edir. Roma hüququna məlum olan dövlət immunitetinin hüquqi məzmunu – *par in parem imperium non habet* (bərabərin bərabər üzərində hakimiyyəti yoxdur), *par in parem non habet jurisdictionem* (bərabərin bərabər üzərində yurisdiksiyası yoxdur) kimi maksimalarla ifadə olunurdu. Qərbdə populyar olan hüquq ensiklopediyasına görə, latın mənşəli termin olan *immunitas* - istisna, qanunun ümumiyyətlə yerinə yetirilməsini tələb etdiyi vəzifələrdən azad olmaq (*exemption from performing duties which the law generally requires*) kimi mənəni ifadə edir [22, p.751]. Ümumi anlamda xarici yurisdiksiyadan dövlət immuniteti dedikdə müvafiq dövlətin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi hakimiyyət xarakterli göstərişlərin [33, p.118] onun suverenliyi altında yerləşən ərazi hüdudlarında, istərsə də həmin dövlətin yurisdiksiyası altında yerləşən ərazilərdə (məs, onun müstəsna iqtisadi zonasında və ya kontinental şelfində) başqa bir dövlət tərəfindən

yerinə yetirilməsindən azad olması başa düşülür. Professor L.Oppengeym hələ çox illər bundan öncə qeyd etmişdi ki, dövlətin yurisdiksiya immuniteti dövlətlərin bərabərliyinin nəticəsidir (*consequence of state equality*) və onların suveren bərabərliyi beynəlxalq hüququn (BH) ümumi prinsipi olan *par in parem imperium non habet* prinsipinin gücünə söykənir və bu da dövlət suverenliyinin nəticəsi olan hər hansı dövləti başqa dövlətə münasibətdə yurisdiksiyanı həyata keçirə bilməz (*no state can claim jurisdiction over another*) kimi mühüm müəyyənliklə şərtləşir [30,p. 239].

Daha ümumi və daha sadə tərif Helmut Ştaynberqer tərəfindən verilib. Müəllif vurğulayır ki, BH kontekstində dövlətin immunitet hüququ dedikdə elə hüquq normalarının və prinsiplərinin məcmusu başa düşülür ki, məhz xarici dövlət həmin norma və prinsiplərə söykənərək, hüququn xarici dövlətin yurisdiksiyası altından çıxmasını, onun həyata keçirilməsinin dayandırılmasını və ya başqa dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmamağı bəyan edə bilər [34,p.428]. Leo Corc Buş isə yazır ki, dövlət immuniteti konsepsiyası dövlətin xarici məhkəmələrin yurisdiksiyasına (yurisdiksiyadan immunitet) tabe olmamasıdır və bu da o anlamı ifadə edir ki, dövlətin xaricdə olan mülkiyyəti həbs və icraedici tədbirlərin predmeti ola bilməz (icra tədbirlərindən immunitet). Beləliklə, dövlət immuniteti ikili təbiətə malikdir: *ratione personae* immuniteti, o vaxt ki, xarici dövlət işə cəlb olunub və *ratione materiae* immuniteti, o vaxt ki, söhbət xarici dövlətin mülkiyyəti haqqında gedir [23,p.3]. Professor Əfsər Sadıqov da dövlət immunitetini hüquqi kateqoriya kimi səciyyələndirərək qeyd edir ki, dövlət immuniteti – müəyyən olunmuş formada dövlətin razılığı olmadan onun, eləcə də inzibati-ərazi vahidlərinin digər dövlətin qanunlarına, normativ hüquqi göstərişlərinə, həmçinin məhkəmə hakimiyyətinə, inzibati-ərazi vahidlərinə, dövlət orqanlarına tabe olmamaq hüququdur [3,s.112]. Deməli, dövlətin immuniteti onu başqa dövlətin yurisdiksiyasından kənar olmasını və ya azad olmasını şərtləndirir. Bu vəziyyətdə yurisdiksiya termini ən geniş mənada tətbiq olunur və dövlət tərəfindən, o cümlədən başqa dövlətə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi kimi başa düşülür.

Yurisdiksiya BH anlamda suverenliyin təzahürü, dövlət hakimiyyətinin həcmi və fəaliyyət sferası deməkdir. Dövlətin suveren hüquqlarının realizəsi üçün yurisdiksiya anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Formalaşmış hüquqi praktikaya əsasən, yurisdiksiyanın aşağıdakı növləri: həcminə görə - tam və məhdud; fəaliyyət sferasına görə - ərazi və ərazidənkənarlıq; hakimiyyətin xarakterinə görə - qanunverici, icra və məhkəmə; hüququn subyektlərə ünvanlanmasına görə - əmredici, prosessual məcburiyyət və məhkəmə yurisdiksiyası fərqləndirilir [15,s.330; 17,s.9-10; 21,s.3].

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, xarici dövlətlərin immunitet problemi ilə əlaqəli olan *yurisdiksiya* termini əsasən ümumi hüquq (*common law*) ailəsinə mənsub olan ölkələrdə işlənilib hazırlanıb. Kontinental hüquq sistemində malik olan ölkələrdə isə yurisdiksiya problemi suverenlik anlayışı ilə birgə nəzərdən keçirilir [19,s.9]. Məsələn, Corc Biil iddia edir ki, yurisdiksiyanın müəyyənliyi ümumi hüququn məsələsidir və o BH doktrinası tərəfindən tanınmır. Müəllif dövlətin icraedici yurisdiksiyasını xarakterizə edərək onu qeyd edir ki, icraedici yurisdiksiya, bir qayda olaraq, dövlətin ərazi hüdudları çərçivəsində qüvvədədir, lakin o, bir sıra hallarda BH normalarına söykənməklə, dövlətin ərazi hüdudlarını aşaraq onun, məsələn, kontinental şelfinə şamil oluna bilər [24, p. 274]. O, burada ərazilərin hüquqi statusunu vahid dövlət ərazisi adı altında eyniləşdirərək belə bir fikir səsləndirir ki, vəzifəli şəxsin səlahiyyəti yalnız suveren dövlətin hüdudları daxilində həyata keçirilə bilər. Bu mövqə ilə qismən də olsa, razılaşmaq olar. Ona görə ki, müəllifin yaşadığı dövrdə (XX əsrin birinci yarısında) BH yurisdiksiya məsələlərinə tənzimləyici təsiri bir o qədər təsirli olmamışdır, baxmayaraq ki, dövlət immuniteti konsepsiyası hüquqi adət kimi artıq mövcud idi. Lakin bu gün dövlət immunitetinin dövlətin yurisdiksiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi BH hadisə kimi qəbul edilir və tanınır. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimlərini müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsinə qədər, onlar beynəlxalq rejimli ərazi hesab olunan açıq dənizin tərkib hissəsi kimi tanınırdılar. İndi isə həmin ərazilər hüquqi rejiminə görə

qarışıq rejimli ərazidirlər. Məhz bu amil nəzərə alınmaqla onu qeyd edə bilərik ki, yurisdiksiya anlayışı BH kateqoriyadır və o, bütün hallarda dövlətin immuniteti ilə qarşılıqlı əlaqəni ehtiva edir, baxmayaraq ki, Corc Biil onu sırf dövlətdaxili hüququn institutu kimi qəbul edirdi.

Məşhur ingilis hüquqşünası Yan Brounli isə yurisdiksiya və dövlət immunitetinin qarşılıqlı əlaqəsinə pozitiv reallıqlar kontekstində yanaşaraq öz əsərində vurğulayır ki, yurisdiksiya dövlətin suverenliyinin mühüm aspekti olub məhkəmə, qanunverici və inzibati səlahiyyət mənasını ifadə edir və bu meyara əsaslanmaqla müvafiq qərarların və ya qaydaların qəbul edilməsi hakimiyyətini (əmrədicisi və ya qanunverici yurisdiksiya) icraedicisi fəaliyyətin tətbiq edilməsinə, qərarların qəbul edilməsinə yönələn hakimiyyətdən (icraedicisi yurisdiksiya) fərqləndirmək lazımdır [4,s.425-426]. Hesab edirik ki, bu yanaşma daha əsaslı və daha mühüm yanaşmadır, ona görə ki, əmrədicisi, qanunverici və məhkəmə yurisdiksiyası şərtsiz olaraq olaraq dövlətin ərazisində hüququn və BH əsas subyekti kimi digər dövlətlərə münasibətdə birbaşa qüvvəyə malik deyil (məs, hər hansı xarici dövlətə qarşı dövlətin öz məhkəməsində iş qaldırması və s.).

Kontinental hüquq ailəsinə mənsub olan doktrinada da yurisdiksiya və suverenlik anlayışlarına ümumi hüquq ailəsinə mənsub doktrina kimi oxşar müstəvidə münasibətin sərgilənməsinin şahidi oluruq. Bunu daha çox Rusiya BH doktrinasında görmək mümkündür. Sözügedən doktrina o mövqedən çıxış edir ki, dövlətin suverenliyi, bir tərəfdən, dövlətin hökmranlığı, digər tərəfdən isə, - dövlətin müstəqilliyidir [12, s.15]. Dövlətin öz ərazisində hökmranlığı o deməkdir ki, dövlət özünün ərazi hüduqlarında yerləşən bütün şəxslərə, onların birliklərinə, təşkilatlara münasibətə ali hakimiyyətə malikdir və onun göstərişləri bütün dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburidir. Dövlət həmin subyektlər üçün məcburi davranış qaydaları müəyyən edir və bunun müqabilində milli qanunvericilik yaradır, onun yerinə yetirilməsinə təminat verir və bunun üçün məcburiyyət üsullarını və vasitələrini səfərbər edir. Başqa bir tərəfdən, dövlətin suverenliyi beynəlxalq münasibətlərdə, xarici si-

yasətin həyata keçirilməsində dövlətin müstəqilliyi deməkdir [18,s.5]. Hər bir suveren dövlətin ayrılmaz xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, daxili və xarici siyasət məsələlərini müstəqil şəkildə həll etmək hüququna malikdir. Bu hüquqa başqa dövlətlərin aktlarına hörmət etmək hüququ da əlavə edilməlidir [13,s.51]. Düzdür, uzun müddət Rusiya BH doktrinasının nümayəndələri hesab edirdilər ki, BH dövlətin daxili fəaliyyətini tənzimləmir və tənzimləyə də bilməz və buna görə də BH dövlətin daxili müstəqilliyi üçün hər hansı məhdudiyət mövcud deyil (V. P. Danevski və b.). Lakin dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı və BH dövlətdaxili məsələlərin tənzimlənməsinə bu və ya digər formada nüfuz etməsi həmin doktrinanın mövcud reallıqlara tamamilə yeni müstəvidə yanaşmasına zəmin yaratmış oldu. Qeyd olundu ki, dövlət öz suverenliyi gücünə xarici siyasət sahəsində tam müstəqilliyə malikdir, lakin dövlətin daxili siyasi müstəqilliyə malik olması onu BH müvafiq olaraq başqa dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə və ya ərazi toxunulmazlığına qarşı yönələn istənilən hərəkətdən çəkinmək öhdəliyindən azad etmir. Başqa sözlə, dövlət BH söykənməklə, özünün xarici siyasət fəaliyyətinin həyata keçirilməsində azaddır. Lakin, dövlət BH əsas prinsiplərindən yaranan beynəlxalq öhdəliklərini də mütləq nəzərə almalıdır. Bu öhdəlik xarici əlaqələrdə dövlətin müstəqilliyinin məhdudlaşdırılması kimi başa düşülməməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında bununla bağlı vurğulanır ki, dövlətin suverenliyi BH çərçivəsində, başqa dövlətlərin suverenliyinə və maraqlarına hörmət nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Yəni, dövlət BH subyekti kimi öz hakimiyyətini başqa dövlətə münasibətdə həyata keçirə bilməz. Xüsusən, bu bir dövlətin başqa dövlətin qanunvericiliyinə tabe olmamasında təzahür edir. Dövlətin fəaliyyəti onun öz qanunları və BH normaları ilə müəyyən edilir [20,s.281]. Bu müəyyənlik dövlət immunitetinə də aiddir. Belə ki, bir dövlətin immuniteti başqa bir dövlətin məhkəmə orqanları sistemində qarşı immuniteti də əhatə edir və başqa bir dövlətin məhkəməsində yalnız o zaman həmin dövlətə qarşı iş qaldırıla bilər ki, bunun üçün onun razılığı olmuş olsun [25,p.535; 16,s.54-55].

Dövlətlərin hüquq bərabərliyi, onların bir-biri-

lərindən asılı olmaması onu göstərir ki, heç bir dövlət digər dövlətə, onun orqanlarına və mülkiyyətinə münasibətdə öz hakimiyyət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilməz. Xarici dövlət mütləq dövlət immunitetindən istifadə etməklə öz fəaliyyətini heç bir halda digər dövlətin iradəsi əleyhinə yönəldə və onu üstələyə bilməz, əks halda, bu BH qaydasının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

İ.O.Xlestova həm ümumi hüquq, həm də kontinental hüquq ölkələrinin yurisdiksiya və suverenlik anlayışlarının xarici dövlətlə əlaqəli probleminin tədqiqinə həsr olunmuş doktrinamı ümumiləşdirərək onların aşağıda qeyd olunan əsas cəhətlərini ayırır: 1) müvafiq dövlətin başqa dövlətin qanunvericiliyinə tabe olmaması; 2) müvafiq dövlətin başqa dövlətin məhkəmə və icra hakimiyyəti orqanlarının və başqalarının hərəkətlərinə tabe olmaması [19,s.12]. Məhz buna görə də hüquq ədəbiyyatında xarici dövlətin immunitetinin ikili təbiətə malik olması qeyd olunur. Birincisi, bu hüquq xarici dövlətin başqa dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmamaq hüququdur, yəni bu ona başqa dövlətin məhkəmə, inzibati və digər orqanları tərəfindən hər hansı məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq olunmasını istisna edən hüququdur. İkincisi, bu dövlətin xarici dövlətin hərəkətinə və mülkiyyətinə nisbətdə özünün ərazi yurisdiksiyasından imtinası, yəni məhkəmə, inzibati və digər orqanlar tərəfindən hər hansı məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqindən imtina etməsidir [11,s.25-26].

Dövlət immunitetinin mənşəyi məsələsinə gəldikdə isə, Qərb müəlliflərinin çoxsaylı əsərlərinin təhlilinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hal-hazırda beynəlxalq praktikada mövcud olan və tanınan dövlət immunitetinin mənşəyini başqa dövlətin yurisdiksiyasından immunitetə malik olan suverenin (kralın) şəxsi immuniteti təşkil etmiş və ondan qaynaqlanmışdır. Başqa sözlə, dövlət immuniteti konsepsiyası orta əsrlərin məhsuludur və bu o zamanlardır ki, həmin tarixi dövrlərdə suverenin şəxsi iradəsi dövlətin simasında təcəssüm etmiş və o, BH subyekti kimi başqa xarici dövlətlərin yurisdiksiyasından immunitetə malik olmuşdur. Yan Sinkler təsdiq edir ki, kimsə dövlətin müasir immunitet hüququnun kökünə baxmaq is-

təsə, bunun mənşəyinin suverenlərin və ya dövlət başçılarının şəxsi immunitetinə dair əvvəllər təşəkkül tapmış nəzəriyyəyə söykəndiyinə tam əmin ola bilər [35, p.121]. Feodalizm dövründə dövlət hələ suverenin şəxsiyyətindən ayrılmadığı üçün, onun mülkiyyəti ele suverenin mülkiyyəti kimi qəbul edilirdi. Buna görə də mütləq immunitet nəzəriyyəsi həm də *par in parem non habet jurisdictionem* formulası kimi ifadə edilirdi. Bu o demək idi ki, hansısa suveren, yəni hökmdar başqa suverənə münasibətdə yurisdiksiyanı həyata keçirmək hüququna malik deyil. Lakin, zamanla bu uyğunluq öz əhəmiyyətini itirməyə başlamış və sonda dövlət immuniteti suverenin immunitetindən daha geniş mənə kəsb etməyə başlamışdı. Xarici dövlətin və onun mülkiyyətinin immunitetinin tanınmasına dair ilk tarixi hadisə 1668-ci ilə təsadüf edir, hansıki həmin vaxt xarici məhkəmə ispan kralının borcuna görə saxlanılan üç ispan hərbi gəmisinin üzərinə qoyulmuş həbsin yolverilməz və qanunsuz olduğunu öz qərarı əsasında tanımışdır [26,p.23].

Dövlətlərarası münasibətlərdə dövlət immunitetinin nəzərə alınmasının maddi əsasını beynəlxalq münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlər məzmununa, subyekt dairəsinə görə müxtəlif və rəngarəng xarakterə malikdirlər və bu münasibətlərin fəvqündə dövlətin iştirakı və rolu bu və ya digər dərəcədə immunitetlə bağlı yaranan problemlərin həllini gündəmə gətirmiş olur. Dövlət BH əsas subyekti kimi dövlətlərarası sistem çərçivəsində həm dövlətlərarası (publik-hüquqi), həm də fiziki və hüquqi şəxslərin (xüsusi-hüquqi) iştirakı ilə əlaqəli olan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə birbaşa təsir etmək iqtidarına malikdir. Dövlət tarixən beynəlxalq ticarət münasibətlərinin iştirakçısı kimi çıxış etmişdir. Cəmiyyətin xüsusi təşkilati forması olaraq, dövlət özünün ikili təbiətinə uyğun həm siyasi hakimiyyət funksiyasını, həm də həmin hakimiyyətin əlverişli fəaliyyəti üçün bəzən qeyri-siyasi funksiyanı həyata keçirməyə məcburdur. Elə yeri düşmüşkən onu da qeyd edək ki, dövlətin qeyri-siyasi hakimiyyət xarakterli fəaliyyəti, daha doğrusu, beynəlxalq ticarət münasibətlərində iştirakı əsasən orta əsrlərə təsadüf edir. Hərgah bundan öncə də dövlət yalnız siyasi hakimiyyət vasitəsi kimi

qəbul edilmirdi [3,s.107].

Beynəlxalq sferada dövlət özünün siyasi hakimiyyətini, xarici siyasətini məhz bu məqsədlər üçün yaradılan xarici əlaqə orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Təbii ki, bu orqanlar dövlətin sırf rəsmi xarakterli funksiyalarını yerinə yetirdiyinə görə, onların müəyyən imtiyaz və immunitetlərdən yararlanmasına ehtiyac vardır. 1961-ci il Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının Preambula hissəsində vurğulanır ki, imtiyaz və immunitetlər ayrı-ayrı şəxslərin mənfəəti üçün deyil, dövləti təmsil edən orqanlar kimi diplomatik nümayəndəliklərin funksiyalarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədinə xidmət edir [9,s.510]. Yəni, dövlət siyasi funksiyaya həyata keçirdiyi üçün onun immunitetinin istisnası da yolverilməz hesab edilir. Başqa bir halda dövlətin güzəştəz immuniteti 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının 95-ci maddəsinə müvafiq olaraq hərbi gəmilərə şamil edilir. Belə ki, hərbi gəmilər açıq dənizdə olarkən bayraq dövləti istisna olmaqla, onlar istənilən digər dövlətin yurisdiksiyasından immunitetə malikdir. Göründüyü kimi dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı, həmin münasibətin məzmunundan asılı olaraq, ikili təbiətə malikdir. Sırf siyasi yönümlü münasibətlərə toxunmadan, onu qeyd edə bilərik ki, ticarət, maliyyə-kredit, istehsalat, elm və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, müvafiq dövlətin digər dövlətlərlə, təşkilatlarla, fiziki şəxslərlə müxtəlif əmlak xarakterli hüquq münasibətlərinə daxil olmasına səbəb olur. Adətən, dövlətin daxil olduğu bu hüquq münasibətlərinin özü də iki qrupa ayrılır. Birinci qrup münasibətlərə, bir qayda olaraq, dövlətlərin özləri və onlarla beynəlxalq təşkilatlar arasında (iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq, kredit, maliyyə, investisiya və s.) yaranan münasibətlər, ikinci qrup münasibətlərə isə dövlətlə xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq təsərrüfat təşkilatları və ayrı-ayrı fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər daxildir [5,s.151]. Dövlət ikinci münasibətlərdə tərəflərdən biri kimi iştirak edərsə, onda bu münasibətlər BH deyil, BXH normaları ilə tənzim olunacaqdır [6,s.209]. Ona görə ki, ikinci qrup münasibətlərdə dövlət publik hüquq münasibətlərinin subyektini kimi deyil, xüsusi hüquq subyektini

qismində çıxış edir. Bu, Qərb BH ədəbiyyatında *dövlətin parçalanması* adı altında irəli sürülmüş nəzəriyyədən qaynaqlanır. Həmin nəzəriyyəyə görə, dövlət əmlak münasibətlərində iki qismdə çıxış edir: *birinci* halda dövlət hakimiyyət səlahiyyətli subyekt kimi, *ikinci* halda isə başqa hüquqi şəxslərlə bərabər subyekt kimi münasibətlərə daxil olur [35,p.208].

Belə vəziyyətdə immunitetə istinad olunub-olunmaması problemi ortaya çıxmış olur. Əgər dövlət digər dövlətə mənsub olan fiziki və hüquqi şəxslərlə müxtəlif məzmunlu beynəlxalq iqtisadi (ticarət, maliyyə və s.) əlaqələrə daxil olursa, bu zaman onun suverenliyindən irəli gələn immuniteti müvafiq münasibətlər üçün xarakterik olan *tərəflərin bərabərliyi* prinsipinə uyğun olmayacaq. Ona görə ki, dövlət eyni vaxta həm də siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı, publik-hüquqi xarakterli münasibətlərin subyektini, BH və BXH normalarının yaradıcısı olması kimi prerogativə sahibliyi onu istər-istəməz digər təsərrüfat subyektlərindən üstün edir ki, sonnda bu üstünlük onu xarici şəxslərin əmlak hüquqlarının qanunauyğun məhdudlaşdırılması səlahiyyətində təzahür edə bilər. Bu isə öz növbəsində xarici dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinin, dolayısı ilə onların mənsub olduğu dövlətin qanuni maraqlarının pozulmasına səbəb ola bilər. Müasir BH, dövlətlərin qanunvericiliyi və məhkəmə praktikası mütləq immunitet konsepsiyasını rədd edərək, o mövqedən çıxış edir ki, nə qədər ki, dövlət təsərrüfat subyektləri ilə konkret iqtisadi münasibətlərdə və yaranmış mübahisədə ərazi suvereni kimi deyil, iqtisadi fəaliyyətin aktoru kimi çıxış edir, o, belə olan halda yurisdiksiya immunitetindən istifadə edə bilməz [8]. Yan Sinklərin haqlı olaraq vurğuladığı kimi, immunitet (immunity) anlayışını məhkəmə aidiyyətinin olmaması (non-justiciability) anlayışdan fərqləndirmək lazımdır. İmmunitet - prinsipdirsə, məhkəmə aidiyyətinə aid olmama və ya milli məhkəmələrin yurisdiksiyasının olmaması (lack of jurisdiction) isə, - bu bir konsepsiyadır [36,p.302]. Alman professoru J. Finke qeyd edir ki, praktiki olaraq bu gün bütün dövlətlər dövlətin yurisdiksiya immunitetini BH prinsipi kimi tanıyır və bu zaman o, müxtəlif mövqeylərin fonunda ortaq məxrəc kimi dövlət immunitetinin

dövlətlərin razılaşdırılmış iradəsinin nəticəsi olaraq BH adət norması kimi tanınmasını təklif edir. Beləliklə, o, dövlətlər üçün məcburidir, ancaq çox yüksək səviyyədə mücərrəddir. Düşünülən bu ziddiyyətli yanaşmaları barışdırmanın yeganə yolu suveren immuniteti qanunvericiliyin norması kimi deyil, BH hüquqi məcburi prinsipi kimi xarakterizə etməkdir [28,p. 857].

Dövlət immuniteti bir qayda olaraq iqtisadi xarakterli münasibətlərdə meydana çıxdığı üçün ona BH, daha dəqiq, BİH institutu kimi baxılmıdır. Dövlət immuniteti BİH institutu kimi BH münasibətlərində dövlətin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, dövlət immuniteti xüsusi hüquq prinsipi kimi iki publik-hüquqi konsepsiyaya: dövlətlərin bərabərliyinə və suverenliyinə əsaslanır (Y.Brounli, M.M.Boquslavski, Y.Sinkler, İ.O.Xlestova). Ondan imtina edildiyi halda müvafiq münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili hüququ və ya BXH müstəvisinə keçir (Q. M.Velyaminov və b.). Lakin bu faktda nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, immunitetin istisnası onu öz-özlüyündə BXH prinsipinə çevirmir. Əksinə, o BÜH (iqtisadi) sferasında qalmaqda davam edir, səbəb odur ki, dövlət BXH münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini stimullaşdıracaq beynəlxalq müqavilə bağlamaqla da kifayətlənə bilər. Eyni zamanda, daxili qanunvericilik onu ehtiva edir ki, mülkiyyət münasibətlərində dövlət digər subyektlərlə bərabər statusda fəaliyyət göstərir və dövlət malik olduğu vasitələrlə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır (AR Mülki Məcəlləsinin 43.3.-cü m.). Məhz bu baxımdan, dövlət immuniteti dövlət suverenliyinin ifadə forması olaraq digər dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq, insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipləri ilə birbaşa əlaqədə olduğundan və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üçün xarakterik olduğundan, o, BH institutu kimi qəbul edilir.

Dövlət immunitetini diplomatik immunitətdən fərqləndirmək lazımdır. Diplomatik immunitet xarici diplomatik nümayəndəliklərə, onların personalına və BH əsasən nümayəndəlik yerləşən dövlətin ərazisində müdafiədən istifadə edən digər şəxslərə verilən xüsusi imtiyaz, hüquq və güzəştlərin məcmusudur [2,s.141] və belə immunitetin verilməsinin hüquqi əsasını Diplomatik əla-

qələr haqqında Vyana Konvensiyası təşkil edir və belə immunitet və üstünlüklərin verilməsi diplomatik münasibətlərin normal həyata keçirilməsi zərurətindən doğur. Konvensiyaya müvafiq olaraq, diplomatik nümayəndəliyin malik olduğu mülkiyyət yerləşmə dövlətinin yurisdiksiyasından immunitetə malikdir (22-ci m.). Diplomatik nümayəndənin şəxsi mülkiyyəti ilə bağlı iddialar yerli məhkəməyə aid edilə bilər (31-ci m). Diplomatik nümayəndələrə şamil olunan diplomatik immunitetin əsasında funksional zərurət nəzəriyyəsinə dayanır (1961-ci il Konvensiyasının Preambula hissəsi).

Dövlət immunitetinə dair mütləq və nisbi (funksional) immunitet nəzəriyyələri.

Hüquqi doktrinaya dövlət immunitetinə dair iki nəzəriyyə məlumdur: onlardan biri mütləq immunitet nəzəriyyəsi, digəri isə məhdud (və ya funksional) immunitet nəzəriyyəsidir. Adət hüquq norması kimi immunitetin ilkin forması klassik suverenlik kontekstində formalaşmış və mütləq immunitet nəzəriyyəsinə əsaslanmışdır. Mütləq immunitet nəzəriyyəsinə görə: a) xarici dövlətə qarşı ünvanlanan iddiaya onun razılığı olmadan başqa dövlətlərin məhkəmələrində baxıla bilməz; b) iddianın təmin olunması qaydasında hər hansı dövlətin əmlakı başqa dövlət tərəfindən məcbureddici tədbirlərə məruz qala bilməz; c) dövlətin əmlakına onun razılığı olmadan məcbureddici icra tədbirlərinə müraciət yolverilməzdir [6,s.213]. Dövlətin buna razılığı isə beynəlxalq müqavilədə, beynəlxalq kontraktı, dövlətdaxili qanunvericilikdə ifadə oluna bilər. Dövlətin başqa dövlətin hakimiyyət xarakterli tədbirlərindən immuniteti o demək deyil ki, o özünün məhkəməsində də immunitetə malikdir. Dövlət dəymiş zərərlə bağlı və ya kontrakt üzrə öhdəliyini yerinə yetirməkdə məsuliyyətlidir. Xarici şəxslər pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müvafiq dövlətlərin özünün məhkəməsinə müraciət etmək və iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər. Lakin ümumi mövqeyə və reallıqlara əsaslanmaqla deyə bilərik ki, belə bir hüquqi müdafiə vasitəsi elə də əlverişli sayılmır.

Məhdud immunitet nəzəriyyəsinə əsasən, xarici dövlət, onun orqanları, o cümlədən mülkiyyətə yalnız o halda immunitətdən istifadə edir ki, mü-

vafiq dövlət suveren funksiyası, daha dəqiq desək, *jure imperini yəni* siyasi hakimiyyəti, siyasi fəaliyyəti həyata keçirir (diplomatik nümayəndəliyin binasının tikintisi üçün avadanlığın əldə edilməsi və s.). Əgər dövlət kommersiya xarakterli hərəkət edirsə (konsessiya sazişinin bağlanması), yəni *jus gestionis* fəaliyyətə yol verirsə, onda o immunitətdən istifadə etmir. Başqa sözlə, məhdud immunitet nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edir ki, dövlət özünün xüsusi şəxs vəziyyətinə qoyduğu halda, ona iddia irəli sürülə, onun mülkiyyətinə məcburiyyət tədbirləri şamil oluna bilər (A.Kun, B. Festivald, V.V.Bişop, İ. Zeydl-Xoenfelderna, S. Suçaritkul b.). Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə dövlətin “ticarət edən şəxs” kimi çıxış etməsi onun siyasi hakimiyyəti həyata keçirən zaman malik olduğu immunitetləri hər hansı bir formada razılıqdan asılı olmayaraq itirmiş sayılır.

Dövlət immunitenin növləri və immunitetin istisna edildiyi hallar.

Hüquq doktrinasına və məhkəmə praktikasına əsaslanaraq dövlət immunitetinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: a) xarici dövlətlərin qanunvericilik yurisdiksiyasından immunitet; b) dövlət mülkiyyətinin immuniteti; c) diplomatik immunitet; d) yurisdiksiya immunitetləri, o cümlədən: 1) məhkəmə immuniteti (xarici məhkəmədə iddianın təqdim edilməsindən immunitet); 2) iddianın təminatından immunitet; 3) qəbul edilmiş məhkəmə qərarının məcburi qaydada icrasından immunitet.

Xarici dövlətin qanunvericiliyindən immunitet dedikdə dövlətin fəaliyyətinin digər dövlətin qanunları ilə deyil, özünün daxili hüquq qaydası və tərəfdar çıxdığı BH normaları ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təsərrüfat hüquq münasibətlərində tərəflərin razılığı ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, dövlət fəaliyyətində yalnız özünün qanunvericiliyinə tabe olur. Lakin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə TMK qəbul edən dövlətin immunitetini istisna etmək məqsədilə, müvafiq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini yalnız qəbul edən dövlətin hüququna deyil, həmçinin BH normalarına, xarici hüquqa, eləcə də üçüncü hüquq qaydasına tabe etdirməklə qəbul edən dövlətin qanunvericiliyinə alternativ hüquqi

təminat sisteminin mövcudluğu qloballaşan dünyanın reallığı kimi heç kimdə şübhə doğurmur. Məsələn, AR bağladığı nef kontraktlarının “*tətbiq olunan hüquq*” müddəasında bir qayda olaraq dörd hüquqi sistem nəzərdə tutulur. Qeyd edilir ki, kontrakt AR-ın və İngiltərənin hüququnun ümumi prinsipləri ilə, əgər beləsi olmazsa, o halda Kanadanın (Alberta vilayətinin) hüququnun ümumi prinsipləri ilə, həmçinin BH *pacta sunt servanda* prinsipi ilə tənzimlənir (ARDNŞ və Lukoyl neft şirkəti arasında bağlanan Sazişin 26.1-ci m.).

Dövlət immunitetinin geniş tətbiq edilən növü məhkəmə immunitetidir və yuxarıda vurğulandığı kimi o, üç növdə təzahür edir: 1) məhkəmə immuniteti; 2) iddianın ilkin təmin edilməsindən immunitet; 3) məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet. Bu üç immunitet növü bir-biri ilə sıx əlaqədədir və geniş mənada məhkəmə immunitetini yaradırlar. Məhkəmə immuniteti dedikdə, müvafiq dövlətin digər xarici dövlətin məhkəmə orqanlarına tabe olmaması başa düşülür. Bu immunitet aşağıdakı formula ilə ifadə edilir: *par in parem non habet jurisdictionem*, yəni bərabər bərabər üzərində yurisdiksiyaya malik deyildir. Bu o deməkdir ki, dövlətin razılığı olmadan, onu digər dövlətin məhkəməsinə cavabdeh qismində cəlb etmək olmaz. Məhkəmə immunitetinin məzmunu aşağıdakı müddəalardan ibarətdir: 1) heç bir dövlət digər dövləti öz məhkəməsində cavabdeh kimi çıxış etməyə məcbur edə bilməz; 2) dövlət yalnız razılıq verdiyi halda digər dövlətin məhkəməsinə dəvət edilə bilər; 3) bir dövlətin ərazisində onun razılığı ilə digər dövlətin müəyyən hərəkətlər etməsi, onun bu fəaliyyətlə bağlı olaraq həmin dövlətin məhkəmə aidiyyətinə daxil etməyə əsas vermir; 4) başqa dövlətin məhkəməsində işə baxılmasına dövlətin razılıq verməsi, onun məhkəmə qərarlarının ilkin təmin edilməsinə, qərarın məcburi icra edilməsinə razılıq verməsi demək deyildir. Professor M.M.Boquslavskinin dili ilə desək, məhkəmə immuniteti ədalət mühakiməsindən imtina kimi başa düşülməməlidir. Dövlətə qarşı iddia onun öz məhkəmələrinə verilməlidir. Digər dövlətin məhkəməsinə iddia verilərsə, mütləq cavabdeh kimi cəlb edilməsi üçün dövlətin razılığı alınmalıdır. Əgər razılıq

verilməzsə, iddiaçı, xarici dövlətlə diplomatik danışıqların aparılması üçün öz dövlətinə müraciət etməlidir [5, s.371]. Burada bir məsələni də qeyd edək ki, xarici dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə malik olduğu immuniteti, dövlətin onun öz məhkəmələrində ona qarşı irəli sürülən iddialarla əlaqəli olan immunitətdən fəqləndirmək lazımdır. Bir qayda olaraq, belə immunitetin müəyyənliyi və həddləri müvafiq dövlətin qanunvericiliyinə və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrinə əsaslanmaqla, onun müstəsna səlahiyyət sferasına daxildir.

İddiyanın təmin edilməsindən immunitetə görə dövlətin əmlakı iddiyanın təmin edilməsi qaydasında hər hansı məcburiyyət tədbirlərinə məruz qala bilməz. Dövlətin isə digər dövlətin məhkəməsində baxılmasına razılıq verməsi, hələ onun həmin dövlətin ərazisində olan əmlaka məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə razılıq verməsi demək deyildir. Həmin əmlaka hər hansı məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi üçün əmlakın mülkiyyətçisi olan dövlətin bunun üçün ayrıca razılığı alınmalıdır (mütləq immunitet nəzəriyyəsinin tələbi). Lakin funksional immunitet nəzəriyyəsiindən çıxış etdikdə dövlətin əmlakına münasibətdə onun razılığı olmadan da məcburiyyət tədbirləri yönəldilə bilər, bir şərtlə ki, müvafiq əmlak dövlətin kommərsiya fəaliyyəti ilə əlaqəli olsun. Qeyd edək ki, iddiyanın öncədən təmin olunması mahiyyət etibarilə məhkəmə fəaliyyəti ilə bağlıdır və onun ilkin mərhələsidir. Lakin məcburiyyət tədbiri olduğu üçün həmin tədbirdən immunitet yurisdiksiya immunitetinin ayrıca növü kimi məhkəmə immunitetindən fərqləndirilir.

Məhkəmə qərarının məcburi icrasından immunitet qanuni qüvvəyə minmiş qərardan immuniteti nəzərdə tutur. Məhkəmə qərarının məcburi icrası ilk baxışdan iddiyanın öncədən təmin olunması istiqamətində məhkəmə qərarı ilə oxşarlıq təşkil etsə də, yurisdiksiya tədbirlərinin sonuncusu kimi məcburilik və dönməzliklə xarakterizə olunur. Qərarın icrasından immunitetə görə dövlətin əmlakına onun razılığı olmadan hər hansı icra üzrə tədbirlərin tətbiqinə yol verilmir. Bu tədbirlərin tətbiqi, iddiyanın təmin edilməsindən fərqli olaraq dövlət suverenliyi üçün daha çox təhlükəlidir. Məhkəmə immuniteti diplomatik və konsul

nümayəndəliklərinin özü və onların agentləri üçün də eyni qaydanı nəzərdə tutur. 1963-cü il Konsul əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyasına görə, konsulluğun vəzifəli şəxsləri yalnız xidməti fəaliyyətləri ilə bağlı mülki yurisdiksiyadan immunitetə malikdirlər. Lakin bu immunitet, heç bir halda yol-nəqliyyat hadisələri ilə bağlı vurulmuş zərərin ödənilməsi barədə iddialara şamil edilmir. Həmçinin xüsusi şəxs kimi onlar tərəfindən bağlanan müqavilələrdən irəli gələn iddialara immunitet tətbiq edilmir (43-cü m).

Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə immunitet də onu ehtiva edir ki, dövlət mülkiyyətinə hər hansı iddiyanın yönəldilməsi yolverilməzdir; dövlətə qarşı yönələn, iddia ilə əlaqəsinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, iddiyanın təmin edilməsi üçün əmlak üzərinə həbs qoyulmasına icazə verilmir; dövlət mülkiyyətinə münasibətdə məhkəmə qərarlarının məcburi icrasına yol verilmir. O ki, qaldı dövlət immunitetindən imtina üçün razılığın verilməsinə, belə razılıq verildiyi halda dövlət immunitetinin hər növü üçün, yəni həm qanunvericilik, həm də yurisdiksiya immunitetinin hər bir növü üçün, eləcə də kommərsiya fəaliyyəti üçün istifadə edilən dövlət mülkiyyətinin immunitetindən imtinaya razılığın alınması şərtidir. Dövlət immunitetinin hər bir növünə münasibətdə imtinanın edilməsi beynəlxalq müqavilə hüquq rejimi ilə şərtləşir və tənzimlənir.

Dövlət immunitetinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.

Dövlət immunitetinin hüquqi tənzimlənməsinin mənşəyi adət hüququna söykənir. Yəni, dövlət immuniteti ilə bağlı uzun illər boyu formalaşan praktika onun hüquqi məcburiliyinin (*opinio juris*) tanınmasına səbəb olmuş və zamanla onun bu və ya digər aspektləri dövlətdaxili hüquqda və BH, o cümlədən məhkəmə praktikasında öz təsbitini tapmışdır. Dövlətlərin və onların mülkiyyətinin yurisdiksiya immuniteti haqqında məsələnin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq hələ 1949-cu ildə BMT BHK onu BH kodifikasiyası üzrə gündəliyinə daxil edib. Düzdür, ona qədər praktikaya dövlət immunitetinin BH tənzimlənməsinə dair müqavilələrə rast gəlmək mümkün idi. 1926-cı ildə Dövlət ticarət gəmilərinin immunitetinə münasibətdə bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Brüs-

sel Konvensiyasını və 1934-cü ildə həmin Konvensiyaya qəbul edilmiş Əlavə Protokolu bura aid edə bilərik.

Brüssel Konvensiyasında müəyyən olunurdu ki, dövlətə məxsus olan və ya onların istifadə olunan gəmiləri, yükləri, dövlətin ticarət gəmiləri ilə daşınan yüklər və sərnişinlər, o cümlədən bu gəmilərin mülkiyyətçisi olan dövlətlər, bu məqsədlər üçün istifadə olunan xüsusi gəmilərə və yüklərə tətbiq olunan qaydalara tabedirlər və onlar kimi müvafiq olaraq məsuliyyət daşıyır və öhdəlikləri yerinə yetirirlər. Həmin Konvensiya və Əlavə Protokola əsasən, hərbi gəmilər, dövlət yaxtaları, patrul, sanitariya, köməkçi, dövlət tərəfindən qeyri-kommersiya məqsədi ilə istifadə olunan və bu kimi d. gəmilər immunitətdən istifadə edir. Belə gəmilərə müsadirə, həbs və ya saxlanma kimi tədbirlərin tətbiqi şamil edilmir və məhkəmə icraatının obyektinə ola bilməzlər. Bununla belə, həmin aktlarda bu gəmilərə qarşı iddianın irəli sürülməsi ilə əlaqəli istisnalar da nəzərdə tutulurdu. Belə ki, gəmilərin toqquşması və ya digər bədbəxt hadisələr zamanı, özünün hüquqi təbiətinə görə ümumi qəza kimi qiymətləndirilən xilasetmə və ya digər tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədar yaranan tələblərə görə iddianın qaldırılması imkanı müəyyən olunurdu [8].

Dövlət immuniteti ilə əlaqəli olan beynəlxalq sazişlərdən biri də, regional əsaslı Dövlət immuniteti haqqında 1972-ci il Avropa Konvensiyasıdır. Konvensiyaya görə aşağıdakı xüsusi (mülki) hüquq və kommersiya xarakterli fəaliyyətlər: əmək kontraktları üzrə yaranan mübahisələrə; sənaye mülkiyyəti hüququnun mühafizəsi ilə bağlı; daşınmaz əmlakla bağlı; ziyanın ödənilməsi ilə bağlı; kommersiya, maliyyə və s. oxşar işlərlə bağlı işlərə; işə baxan məhkəmənin olduğu ölkədə icra ediləli olan kontraktlara; xarici dövlət özü immunitətdən imtina etdikdə; xarici dövlət özü iddia verdikdə, - immunitet tətbiq edilmir. Konvensiyada immunitetin tanınması halları da təsbit olunub: mübahisədə tərəf qismində dövlətlər çıxış etdikdə; tərəflər immunitetin tanınması haqqında yazılı formada xüsusi razılığa gəldikdə; müqavilə kommersiya əqdi olmadıqda və xarici dövlətin ərazisində bağlandıqda və məcburi olaraq onun inzibati hüququna tabe etdirildikdə [10]. 1972-ci il Konven-

siyasına edilən Əlavə Protokola əsasən dövlətlərin immunitet məsələləri üzrə Avropa məhkəməsi təsis edilib və ona həmin aktların iştirakçı-dövlətləri o halda müraciət edə bilərlər ki, nə vaxt ki, başqa iştirakçı-dövlət ona qarşı çıxarılan qərarı yerinə yetirmir. Məhkəmənin səlahiyyətinə həmçinin həmin Konvensiyasının tətbiqi və təfsiri ilə bağlı mübahisələr də aiddir.

Beynəlxalq səviyyədə dövlət immuniteti ilə bağlı sonuncu beynəlxalq hüquq aktı Dövlətlərin və onların əmlakının yurisdiksiya immuniteti haqqında 2004-cü il BMT Konvensiyasıdır. Sözügedən Konvensiyada diqqəti daha çox cəlb edən məsələ dövlət immunitetinin istisna edildiyi hallarla bağlıdır və onun 10-17-ci maddələrində həmin halların siyahısı verilib. Ümumi müəyyənlik kimi o vurğulanır ki, həmin maddələrdə nəzərdə tutulan hallarda dövlətin immunitetinin istisnası onun razılığından asılı deyil. Əslində 2004-cü il Konvensiyasını 1972-ci il Konvensiyasının universal analoqu kimi də xarakterizə etmək olar. Ona görə ki, bu Konvensiyada təsbit olunan bir sıra məsələlər (məs, immunitetin həmişə dövləti müşayiət etməsi və s) Avropa Konvensiyasından, obrazlı desək, birbaşa resepsiya olunub. BMT Konvensiyasında: hərbi xarakterli əmlak; xarici dövlətin mərkəzi bankının əmlakına; diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulan bank hesablarına və d. əmlak; satış üçün nəzərdə tutulmayan mədəni irs ilə bağlı olan dövlət əmlakına; satış üçün nəzərdə tutulmayan tarixi abidələrə münasibətdə təminat və icraat tədbirlərinin tətbiqi qadağan edilir [14].

Məhdud immunitet konsepsiyasını müdafiə edən ölkələrin qanunverici və məhkəmə praktikasısı sübut edir ki, xarici dövlətin immunitetini məhdudlaşdıran BH adət və müqavilə normalarının tətbiq sferası tədricən genişlənərək bu məsələ üzrə dövlətdaxili qanunların qəbul olunmasına zəmin yaradıb. Bu zərurət onunla izah edilir ki, dövlət iqtisadi fəaliyyətdə öz iştirakını genişləndirməkdə maraqlıdır və bu prosesə o iqtisadi qloballaşmanın və inteqrasiyanın zəruri tələbi kimi baxır. Mövcud praktikanı nəzərə alaraq bir çox ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Belçikada, Pakistanda, Avstraliyada, Sinqapurda dövlət immunitetinə qanunvericilik qaydasında

münasibət bildirilib və qəbul edilmiş qanunlar prinsip etibarilə *funksional immunitet* nəzəriyyəsinin ruhuna söykənir. Məsələn, xarici dövlətin immunitetinə dair ABŞ 1976-cı ildə qəbul olunmuş Qanununda (*Foreign Sovereign Immunities Act*) göstərilir ki, nə vaxt ki, iddia üçün əsası Birləşmiş Ştatalarda xarici dövlət tərəfindən həyata keçirilən kommersiya fəaliyyəti təşkil edirsə və ya Birləşmiş Ştatların hüduqlarından kənarında və ondan asılı olmadan, xarici dövlət tərəfindən həyata keçirilən kommersiya fəaliyyəti təşkil edirsə və əgər bu fəaliyyət Birləşmiş Ştatlar üçün düzünə nəticəyə malikdirsə, belə olan halda, - immunitet tanınmayacaqdır (1605 (a) 2) [29]. Qeyd edək ki, bu Qanunun qəbul olunmasına qədər ABŞ xarici dövlətin immunitetə malik olub-olmaması haqqında məsələnin həlli icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə aid idi. Ona görə də, bir çox alimlər 1976-cı il Qanununun qəbul edilməsini ABŞ hüquq tarixində mühüm hadisə kimi qiymətləndirirdilər. Məhz bu qanun ilk dəfə olaraq ABŞ məhkəmələrinin xarici dövlətlər üzərində yurisdiksiyaya malik olmasını müəyyən etmişdi [32,p.339]. Yeri düşmüşkən, ABŞ mütləq immunitet konsepsiyasından məhdud immunitetə keçidin əsası və tarixi, ABŞ Dövlət departamentində məsləhətçi hüquqşünas vəzifəsində çalışmış Cek Teytin 1952-ci ildə "*Teyt məktubu*" kimi tanınan və özündə immunitetlə bağlı məsələləri nəzərdə tutan sənədin Baş prokuror Perlmana göndərdiyi gündən başlayır. Məktubda məlumat verirdi ki, immunitet o halda xarici dövlətə verilə bilər ki, nə vaxt ki, mübahisə suveren qismində onun publik hakimiyyəti ilə bağlıdır. Əksinə, əgər arıqdırmanın əsasında xarici dövlətin kommersiya və ya xüsusi fəaliyyəti durursa, Amerika məhkəmələri xarici dövlətin immunitetinə dair qərar çıxara bilməz [27,p.567]. Birləşmiş Ştatların məhkəmələri tərəfindən dövlət immuniteti ilə bağlı çıxarılan qərarlara gəldikdə isə, həmin qərarların mahiyyət etibarilə ziddiyyətliyiinin şahidi ola bilərik (*Schooner Exchange v. McFaddon işi*, *Dole Food Company et al. v. Patrickson et al işi*, *Carey v. National Oil Corporation Lebya işi*) [7,s.54-59].

Müvafiq qanunvericilik aktları olmayan dövlətlərdə, məsələn, Danimarka, İtaliya, Norveç, İs-

veçrə, Almaniya, Avstriya və bu kimi digər dövlətlərdə isə funksional immunitet məhkəmə praktikasında bərqərar edilib. AR-na gəldikdə isə, onu qeyd edə bilərik ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş əksəriyyət respublikalar kimi, bizdə də mütləq immunitet nəzəriyyəsinə bağlılıq hiss olunur. Bununla belə, funksional immunitet nəzəriyyəsinə yönəlik hüquqi addımların atılmasına da cəhdlər edilir. AR dövlət immuniteti ilə bağlı konkret qanunvericilik aktı olmasa da, 2000-ci il tarixli Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun məhdud formada olsa da, dövlət immuniteti ilə bağlı müvafiq problemin həllinə yönəlib. Qanunun 16-cı maddəsində qeyd olunur ki, əgər qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, dövlətin iştirak etdiyi xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinə (16.1-ci m), habelə dövlətin öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olmayan bağladığı mülki hüquqi əqdlərə (16.2.-ci m), bu Qanunun müddəaları tətbiq edilir [1]. Bundan başqa, AR TR (1994), Gürcüstan (1996), RF (1995), Pakistan (1996), Özbəkistan (1996) və digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə funksional immunitet nəzəriyyəsinə yönəlik inkişafın olduğunu görə bilərik. Təbii ki, bu istiqamətdə AR üçün ən optimal variant dövlət və onun mülkiyyət immuniteti haqqında xüsusi qanunun qəbul edilməsidir.

Dövlət immunitetinə dair beynəlxalq məhkəmə praktikası.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin xarici dövlətlərin immunitetinə dair qərarları da bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli hesab edilməlidir. Belə ki, Məhkəmənin qərarları dövlət immunitetinin adət-hüquqi mənşəyə malik olmasından tutmuş, onun BH prinsipi kimi tanınmasına qədər təsbitində mühüm rol oynamışdır. Nəzərdən keçirilən məsələ üzrə Beynəlxalq Məhkəmənin *Almaniya İtaliyaya qarşı (Yunanıstanın iştirakı ilə)* iş üzrə 2012-ci il tarixli Qərarı xüsusi diqqət çəkir [31,p.123-140]. Məhkəmənin müvafiq iş üzrə qərarı Yunanıstanın Ali məhkəməsinin AFR qarşı iddiası üzrə qərarından və nasizm qurbanlarının iddiası üzrə başqa dövlətlərin məhkəmələrinin qərarları ilə əlaqədardır. Belə ki, yunan məhkəmələrində zərərin ödənilməsi haqqında iddia 1944-cü ildə yunan kəndi Distomoda SS-in silah-

lı birləşmələri tərəfindən keçirilən əməliyyatlar zamanı məhv edilmiş şəxslərin yaxın qohumları tərəfindən qaldırılıb. AFR dövlət immuniteti prinsipinə istinad edərək irəli sürülmüş iddialara və Yunanıstanda keçirilmiş məhkəmə icraatına öz etirazını bildirib. Buna baxmayaraq, Areopaq – Yunanıstanın Ali Məhkəməsi tərəfindən immunitet tanınmamış və iddia təmin edilmişdir.

Məhkəmə ona təqdim olunan işə baxarkən təsdiq etmişdir ki, dövlətin immuniteti dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipindən yaranır (*derives from the principle of sovereign equality of States*), dövlət immunitetinin götürülməsi isə suveren bərabərlik prinsipindən geri çəkilmək deməkdir (*exceptions to the immunity of the State represent a departure from the principle of sovereign equality*). Məhkəmənin mövqeyinə əsasən, immunitet ərazi suverenliyi prinsipindən və növbəti olaraq onun öz yurisdiksiyasından (*immunity may represent a departure from the principle of territorial sovereignty and the jurisdiction which flows from it*) geri çəkilməsidir. Buna müvafiq olaraq, Beynəlxalq Məhkəmə təsdiq etmişdi ki, İtaliya AFR yurisdiksiya immunitetini pozub və ona qarşı 1943-cü ilin sentyabrından 1945-ci ilin may ayına qədər dövr ərzində alman reyxi tərəfindən BHH normalarının pozulması ilə bağlı olan mülki iddialara İtaliya məhkəmələrində baxılmasına yol verib. Bundan əlavə Beynəlxalq Məhkəmə müəyyən edib ki, İtaliya Yunanıstan məhkəmələrinin müvafiq qərarlarının yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürməklə həm də BH öhdəliklərini də pozub. Məhkəmə həmçinin belə bir qərara gəlib ki, AFR mülkiyyətinə münasibətdə icra hərəkətlərinin edilməsindən immuniteti də pozulub. Eyni zamanda Beynəlxalq Məhkəmə dövlət immunitetinin milli deyil, BH məsələsi olduğunu da bəyan etmişdir. Məhkəmə sözügedən iş üzrə qərarında vurğulamışdır ki, İtaliya məhkəmələrində araşdırma predmeti olmuş Almaniyanın silahlı qüvvələrinin və dövlət orqanlarının hə-

rəkəti açıqca *acta jure imperi* –yəni dövlətin siyasi fəaliyyəti idi. O ki, qaldı həmin əməliyyatlar zamanı məhv edilmiş şəxslərin yaxın qohumlarına dəymiş zərərlə bağlı kompensasiyanın verilməsinə, əlbəttə bu dövlət immuniteti haqqında BH adətin tələbi kimi səslənsə də, lakin onun reallığıdırılması imkanı həmin prosesə cəlb olunmuş dövlətlərin münasibətindən, bir sözlə, nəzakət qaydalarının tələbi ilə şərtləşir. Bu yanaşma hətta Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *MakElhinni İrlandiya qarşı və Əl Adsani Birləşmiş Krallığa qarşı işlər* üzrə qərarlarında da öz təsbitini tapıb.

Nəticələr.

Beləliklə: 1) dövlət immuniteti dövlət suverenliyindən doğan, adət hüquqi mənşəyə malik olan BH, əsasən də BİH mühüm institutudur; 2) dövlət immunitetinin hüquqi məzmunu - *par in parem imperium non habet* (bərabərin bərabər üzərində hakimiyyəti yoxdur), *par in parem non habet jurisdictionem* (bərabərin bərabər üzərində yurisdiksiyası yoxdur) kimi maksimalarla ifadə olunur; 3) dövlət immuniteti, bir qayda olaraq, müvafiq dövlətin iştirak etdiyi münasibətin xarakteri ilə şərtləşir və bu şərtləşmə hərəkətin *acta jure imperi*, yəni siyasi hakimiyyət xarakterli olmasından və *jus gestionis*, yəni mülki və ya xüsusi hüquqi təbiətə malik olmasından asılıdır; 4) dövlət immunitetinə dair BH normaları müasir dövrdə hüquq qaydasının, hüquqi stabilliyin, qloballaşan iqtisadi proseslərin hüquqi reqlamentləşdirilməsinə xidmət edən mühüm komponentdir; 5) dövlət immuniteti bütün hallarda dövlət suverenliyi, yurisdiksiya, dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliyi ilə əlaqəli olduğu üçün, onunla bağlı yaranan münasibətlərin *yus skreptum* – yəni yazılı formada maddiləşdirilən hüquq normaları əsasında tənzimlənməsinə hər yerdə ehtiyac vardır və bunun üçün ən idial və optimal tənzimləmə üsulu universal əsaslı müqavilə rejiminin inkişaf etdirilməsi və onda bütün dövlətlərin iştirakının təmin edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanunu: <http://www.e-qanun.az/framework/509>
2. Qasımova H.A. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2008

3. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2008
4. Броунли Я. Международное право. Т. 1. М, 1977
5. Богуславский М.М. Международное частное право. М, Норма: Инфра-М, 1994
6. Богуславский М.М. Международное частное право: учебник. 6-е издание, перераб. и доп. М, Норма: Инфра-М. 2010
7. Бородкин С.В. Вопросы иммунитета государства в законодательной и судебной практике США // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. № 5, 2016
8. Вылегжанин А.Н. Чурилина Н.А. Международно-правовые основы юрисдикционного иммунитета государств: <https://www.mjil.ru/jour/article/viewFile/79/5.pdf>
9. Действующее международное право. В 3-х томах. Том 1. М, Издательство Московского независимого института международного права. 1999
10. Европейская конвенция об иммунитете государств, 1972 г: <http://docs.cntd.ru/document-/901898383>
11. Жуков В.А. Юрисдикционные иммунитеты государств – вызов времени // Юридический мир. № 10, 2001
12. Клименко Б.М. Суверенитет правового государства // Московский журнал международного права. № 3. 2000
13. Курс международного права. Т. 2. М. 1967
14. Конвенция ООН о юрисдикционных иммунитетах государств и их собственности, 2004 г.: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml
15. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. Изд., 3-е, перераб., и доп. М., Волтерс Клувер. 2005
16. Международное право: Учебник для вузов / Отв, ред: Г. В. Игнатенко, О.И. Тиунов. 3-е изд, перераб, и доп. М.: Издательство Норма, 2005
17. Ромашев С.Ю, Фетищев Д.В. Юрисдикция государств в правоохранительной сфере. М., Научная книга. 2009
18. Ушаков Н.А. Суверенитет и его воплощение во внутреннем и международном праве // Московский журнал международного права. № 2. 1994
19. Хлестова И.О. Юрисдикционный иммунитет государства. М., Издательство Юриспруденция. 2007
20. Хмелевский С.В. Государственный суверенитет: понятие, содержание, актуальные теоретические и практические проблемы реализации // Пробелы в российском законодательстве. № 4. 2015
21. Черниченко О.С. Международно-правовые аспекты юрисдикции государств. Автореферат. М., 2003
22. Black H.C. Law Dictionary. Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern. By H.C.Black. Sixth Edition. Publishers Editorial Staff. Coauthors J.R.Nolan and J.N.Nolan-Haley. St. Paul Winn. West Publishing Co. 1990
23. Bouchez L.J. Trie nature and scope of State immunity from jurisdiction and exeeulion // Netrierlands Yearbook of international law. Volume. 10, 1979
24. Beal J.H. Treatise on the Conflict of Laws. New York, 1935
25. Barry E.C, Weiner A.S. International Law. Sixth edition. New York University. Wolters Kluwer. 2011
26. Bynkershoek C. De-Foro Legatorum. Oxford. 1946
27. Crowell & Moring LLP. The Foreign Sovereign Immunities Act: 2012 year in review // Law and Business Review of the Americas. Volume. 20. 2014
28. Finke J. Sovereign Immunity: Rule, Comity or Something Else? // The European Journal of International Law. Vol. 21. no. 4. 2011

29. Foreign Sovereign Immunities Act-1976: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-90/pdf/STATUTE-90-Pg2891.pdf>
30. International Law. A Treatise. By L.Oppenheim. Sixth Edition. Ed. by H. Lauterpacht. London. New York. Toronto. 1947
31. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I. C.J. Reports 2012
32. Lauterpacht E. Greenwood C. J. Oppenheimer A. G. International Law Reports. Vol. 107. 1998
33. Malanczuk P. Akehursts Modern Introduction to International Law. Seventh Revised Edition. Routledge. London and New York. 1997
34. Steinberger H. Stale immunity // Encyclopedia of public international law, № 10, 1987
35. Sinclair I. The law of sovereign immunity. Recent developments // Collected courses of the Hague Academy of international law. Tome 167. 1980
36. Sinclair I. The Law of Sovereign Immunity; Recent Developments./ M.Dixon & R.Mc Corquodale. Cases and Materials on International Law. Oxford University Press. 2003

Elnur Aliyev

STATE IMMUNITY: DOCTRINE, LEGAL REGULATION BASICS AND COURT PRACTICE

Summary

The article examines doctrinal approaches to the nature of state immunity, the foundations of its international and domestic legal regulation and judicial practice. The very concept of state immunity was formed in international law, first as a customary norm, and then began to be determined by judicial practice, legislation and international treaties. In modern conditions, the norms of international law on the immunity of states, including jurisdictional component of the international legal stability in the world. Today, state immunity is considered as in institution of international law, or more precisely, international economic law.

Эльнур Алиев

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИММУНИТЕТ: ДОКТРИНА, ОСНОВЫ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА

Резюме

В статье исследуются доктринальные подходы к природе иммунитета государства, основы его международно и внутригосударственно-правового регулирования и судебная практика. Само понятие иммунитет государства сложилось в международном праве сначала в качестве обычной нормы, а затем стало определяться судебной практикой, законодательством и международными договорами. В современных условиях нормы международного права об иммунитете государств, о том числе юрисдикционном, являются существенным компонентом международного правопорядка, юридической стабильности в мире. Сегодня иммунитет государства рассматривается как институт международного права, точнее, международного экономического права.